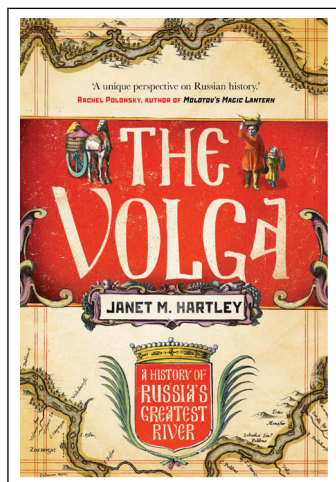

Volga, Volga: En bokessä

The Volga: A History of Russia's Greatest River

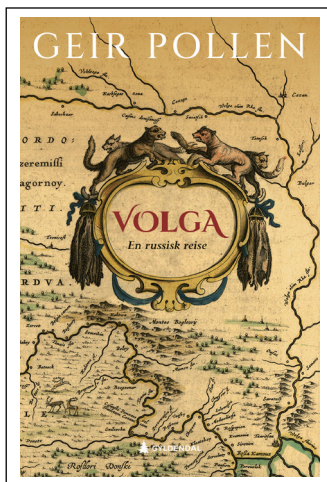
Janet M. Hartley

New Haven

Yale University Press 2021

400 sidor

ISBN 9780300245646

Volga: En russisk reise

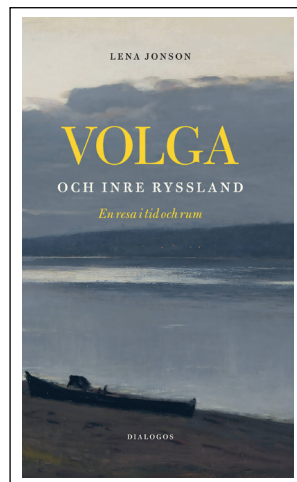
Geir Pollen

Oslo

Gyldendal 2021

525 sidor

ISBN 9788205509078

Volga och inre Ryssland: En resa i tid och rum

Lena Jonson

Stockholm

Dialogos 2022

303 sidor

ISBN 9789175043883

Recenserade av **Lars Kleberg** [professor emeritus i ryska vid Södertörns högskola, lars.kleberg@sh.se]

Inom loppet av lite mer än ett år har den intresserade nordiske läsaren fått tillgång till tre nya, viktiga böcker om floden Volga. Det är knappast en tillfällighet. Böckerna med likalydande titlar av Janet M. Hartley utkom i februari 2021, av Geir Pollen i oktober 2021 och av Lena Jonson i april 2022. Dessa olika berättelser om »den stora ryska floden» – som egentligen bara till en mindre del går genom ryskt land – bidrar alla till den omdefinition av det ryska, sovjetiska och postsovjetiska rummets geopolitik som har accelererats så våldsamt i och med Rysslands angrepp på Ukraina.

Av de tre författarna är Janet M. Hartley den mest erfarna historiska forskaren med stor erfarenhet av arkivstudier och med en rad verk om Rysslands sociala och politiska historia bakom sig, krönt av böckerna om Sibirien (2014) och nu om Volga.

©2022 Lars Kleberg. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material for any purpose, even commercially, provided the original work is properly cited and states its license.

Citation: Kleberg, L. (2022). *Volga, Volga: En bokessä*. Nordisk Østforum, 36, 224–228. <http://dx.doi.org/10.23865/norost.36.5186>

Geir Pollen är en utomordentligt mångsidig författare – poet, prisbelönt romanförfattare och översättare, dessutom under tolv år bosatt i Ryssland som utländsk universitetslektor i norska. Lena Jonson är känd statsvetare, specialiserad på sovjetiska och postsovjetiska problem, mångårig Rysslandsanalytiker vid Utrikespolitiska institutet i Stockholm och därtill svenskt kulturråd i Moskva vid början av millenniet.

Märkligt nog tycks det intill nyligen inte ha funnits något modernt, övergripande verk på västeuropeiskt språk om den legendomsusade floden Volga. Hartley var först med att fylla det tomrummet med sin översikt över flodens kulturhistoria, kompletterad med konkreta strandhugg och djupdykningar i de historiska dramer som utspelats längs dess lopp. Pollen och Jonson har också rest på Volga och ger oss nya bilder av samma flod – å ena sidan kulturresenärens och upptäckarens, å andra sidan den samtidshistoriska och politiska analytikerns.

Rysslands historia är historien om dess expansion, dels österut över Uralbergen in i Sibirien, dels åt sydost längs Volga. Den ryska statsmakten och dess mer eller mindre betrodda ombud har under århundradenas lopp underkuvat folken som bebott områdena åt öster och sydost. Idag får varje skolbarn i Ryska federationen lära sig historien om denna framgångsrika och livsviktiga kolonisation – och ingenting om de underkuvades historia. Tidvis har Moskväs grepp om det mångnationella riket varit mer militärt och auktoritärt medan under andra perioder vissa självständighetstendenser tillåts. Tsardömetts störtande 1917 innebar slutet på en lång tid av brutal förryskningspolitik. Lenin ville göra slut på det koloniala förtrycket i förhoppningen att de olika, nu självständiga minoritetsfolken skulle stödja den nya makten. Den första sovjettiden var vad Yuri Slezkine kallat »det mest extravaganta firandet av etnisk mångfald som någon stat finansierat». Men så snart nationalitetspolitiken för social och kulturell utveckling och läskunnighet under Stalin kom i konflikt med den politiska centralismen fick den vika.

De blodiga förföljelserna av »borgerliga nationalister» i hela Sovjetunionen från Ukraina och Belarus i väster till Kazakstan i öster ingick i 1930-talets stora terror. Under andra världskriget och framför allt efter Stalins död utvecklades en allt starkare identifikation mellan sovjetisk och rysk patriotism. I Boris Jeltsins RSFSR, den mångnationella ryska del som blev kvar efter Sovjetunionens upplösning 1991, var inställningen till en början mycket liberal mot de i federationen ingående delrepublikernas och delområdenas självständighetsanspråk. Samtidigt började rysknationalistiska rörelser, som hävdade att den ryska kulturens och det ryska språkets hävdvunna överhöghet var hotad, att göra sig gällande. Den nationalistiska vändningen accelererade under Vladimir Putins två första perioder som president 2000–2008 med det andra Tjetjenienkriget som beviset på att inga självständighetstendenser accepterades av Kreml, och kulmen har kommit med angreppen på det fria Ukraina år 2014 och år 2022.

Pollen tar oss med på en Volgaresa nära inpå vattnet, källflödena, stränderna och människorna. Naturen hörs, syns och doftar. Han börjar med att nyfiket söka sig upp till det som utnämnts och av den ortodoxa kyrkan helgats som Volgas källflöde, Volgoverchovje på Valdajplatån. Sedan bär resan av, ibland hastigt genom geografi,

historia och statistik, ibland hejdad vid platser förknippade med säregna historiska händelser eller personer.

Den första historiska stationen är staden Rzjev nordväst om Moskva, där ett fruktansvärt blodigt slag pågick under femton månader 1942–1943. Pollens beskrivning av denna uppgörelse mellan Röda armén och Wehrmacht, som på ryska kallas »köttkvarnen vid Rzjev», är skakande. Den kostade ofattbara människooffer: mellan 350 000 och 400 000 döda på den ryska sidan, sammanlagda förluster på 1,2 miljoner man eller kanske hela 2 miljoner; de tyska förlusterna beräknas till minst 200 000 döda och över 400 000 sårade. Offren på den sovjetiska sidan var större än vid de mer omtalade slagen vid Stalingrad och Kursk – tillsammans. Även om Röda armén med uppbyggande av alla krafter lyckades hejda den tyska offensiven var offren så fruktansvärda att slaget vid Rzjev aldrig fått någon hjältestatus i den ryska legenden om det stora fosterländska kriget; inte heller västliga historiker har ägnat Rzjev mycket uppmärksamhet.

Den chockartade berättelsen om det bortglömda eller bortträngda slaget vid Rzjev, som Pollen kombinerar med en rapport om studiebesök i staden idag, lade åtminstone för denne läsare en tung grundton för hela den kommande långa berättelsen. Att resa med Pollen och hans fokusväxlingar, från översikter till inzoomningar, är oavbrutet intressant. Författarens erkända förebild är Claudio Magris hyllade bok *Donau*. Den stora skillnaden är förstås att Magris reste genom hela Centraleuropas kärnlandskap med kulturhuvudstäder som Wien, Budapest, Bratislava och Belgrad. Floden Volga uppvisar inte sådana knutpunkter, även om städer som Nizjnij Novgorod, Kazan och Volgograd är fulla av historiska minnen och kulturella korsförbindelser.

Under allt Geir Pollen har sett och berättat om ligger två mörka problemkomplex. Ibland dyker de upp till ytan, ibland finns de bara i undertexten. Det är å ena sidan spåren av Stalinterrorn och Gulag, vars offer bara sällan är ihågkomna i Ryssland idag, å andra sidan den ekologiska katastrof som sovjettidens exploatering av Volga har lett till. De två problemen möts i återkommande beskrivningar – med flitigt användande av både officiell statistik och egna observationer – av hur floden Volga förvandlats till ett system av vattenreservoarer och kraftverksdammar. Den Volga som idag, förgiftad och utplundrad, rinner ut i Kaspiska havet har få likheter med floden med naturrikedomar av fisk och blomstrande jordbruk för ett drygt sekel sedan. Ett av Pollens återkommande vittnen om tiden förr är den märklige Nizjnij Novgorod-fotografen Maksim Petrovitj Dmitriev (1858–1948), som med stor möda och tung apparatur fängade livet på Volga vid förra sekelskiftet på inte mindre än 4000 glasnegativ. Man skulle önska sig en utgåva av Dmitrievs bilder på något västligt språk med kommentarer av Geir Pollen.

Lena Jonson är känd som forskare med speciell inriktning på det nya Rysslands utveckling efter 1991. Nu knyter hon på ett intressant sätt samman en resa i geografien och historien med en djupgående diskussion om den ryska federationens inbyggda motsättningar, om Putinregimens förryskningspolitik och imperiets ovissa framtid. Boken, som gick i tryck den 24 februari 2022, är av största betydelse för förståelsen

av det välde som genom kriget mot Ukraina på ett eller annat sätt går mot sitt slut – och av vad som kan komma därefter.

Resorna på Volga har befriat Jonson från den hos statsvetare och historiker så vanliga låsningen vid ett Moskvaperspektiv. Kärnlandet i det rike som idag utgör den ryska federationen omfattar ju bara den övre tredjedelen av flodens lopp. Längre ner, efter Nizjnij Novgorod, kommer mellersta Volga med staden Kazan som huvudstad i delrepubliken Tatarstan och slutligen nedre Volga, i vilken floden Kama mynnar ut. Lokalbefolkningen där menar dock ofta att det tvärtom är Kama som är den egentliga floden, i vilken den mindre Volga mynnar. Allt beror på perspektivet.

Lena Jonson gör strandhugg på olika platser, men den verkliga fördjupningen sker oftare i forskningen om de olika regionernas historia och politik än i konkreta utflykter i deras minnesmättade topografi. Referenserna, både till tryckta källor och nätpublikationer, är mycket fylliga. Särskilt intressant är beskrivningen av den största icke-ryska delrepubliken Tatarstan med en majoritetsbefolkning av turkspråkiga eller tvåspråkiga tatarer om 3,9 miljoner eller 53 procent, med en stor andel ryssar om 40 procent. Sovjetunionens sönderfall öppnade möjligheter och förhoppningar i Tatarstan om ett starkt och gentemot Moskva mer självständigt land. Redan år 1990 uppmanade Boris Jeltsin, ännu inte Rysslands president, de icke-ryska folken att »ta så mycket makt ni kan». Och, säger Jonson, »det var precis vad den tatariska ledningen försökte göra». Men Tatarstans historia efter att Vladimir Putin blev president år 2000 är historien om besvikelser, reträtter och inordning under en ständigt starkare rysknationalistisk centralmakt. De tatariska politikerna har böjt sig – eller blivit anklagade för nationalistisk extremism eller »terrorism».

Signifikant för konflikten i Tatarstan mellan tatariska nationalister och ryska sådana, som arbetar på uppdrag av Kreml, är konflikten om 450-årsdagen av tsar Ivan den förskräckliges erövring av khanatet Kazan år 1552. Jonson beskriver ingående hur högtidlighållandet av detta datum ledde till strider mellan dem som betraktar det som en sorgens dag för tatarerna och dem som, med ryska kyrkan i spetsen, vill hylla det som Rysslands och kristendomens seger i öst. År 1999 beslöt Tatarstans regering att skapa ett minnesmärke över stadens fallna försvarare, men det hela förhalades och inget monument stod klart år 2002. När en nationalistisk tatarisk organisation 2012 gick till domstol för att projektet skulle genomföras visade det sig att myndigheterna, lydiga mot Moskva, inte alls gjort något monument över försvararna av Kazan utan använt pengarna för att renovera en kyrka byggd till minnet av – erövrarna. Planerna på en staty över erövraren Ivan den förskräcklige i själva Kazan, bekostad av den ryska extremhögern, stoppades 2017 efter våldsamma protester. Men i andra städer längs Volga skulle snart nya statyer över de icke-ryska folkens underkuvare sättas upp.

Om minnespolitiken är en arena för motsättningen mellan rysknationell centralism och de icke-ryska republikernas krav på kulturell självständighet så är språkpolitiken kanske en ännu viktigare. I det mest laddade kapitlet i sin bok, betitlat »Maktkamp mellan centrum och periferi», skriver Jonson ingående om språkfrågan

som konfliktkälla. År 1991 antogs en språklag som gav federationens republiker rätt till ett andra statsspråk vid sidan om ryska med obligatorisk undervisning i skolorna och tvåspråkighet i förvaltningen. Successivt trängdes minoritetsspråkens gynnade ställning tillbaka under 00-talet, och 2018 presenterades i Moskva en ny språklag som föreskrev att nationalitetsspråken överallt skulle vara frivilliga. I Tatarstan väckte förslaget starka protester, men till ingen nytta. Putinregeringens strävan att stärka sitt grepp på alla nivåer i landet drevs vidare, och förryskningspolitiken accelererades. I den nationalistiska propagandan efter invasionen av Ukraina har språkpolitiken bara skärpts. Den ryskkunnige läsaren rekommenderas att följa lingvisten Gasan Gusejnovs skarpa analyser av detta ämne på Radio France Internationale.¹

En grundfigur i Vladimir Putins aggressiva imperieretorik, som idag fått monumental proportion, är att Ryssland *både* är ett offer för utländsk aggression som måste försvara sig *och* den ledande nationen i den slaviska världen som inte kan acceptera att dess plats ifrågasätts. Vem i Ryssland ifrågasätter idag detta tillbakablickande imperiala tänkande? Lena Jonson påpekar att ryska systemkritiker – ända från Solzjenitsyn till Chodorkovskij och Aleksej Navalnyj – må ha angripit makten i Kreml men de har aldrig visat någon insikt i att Ryssland har varit och är en nation som byggts på förtryck av andra folk. Från oppositionella politiker i delrepublikerna och i de före detta sovjetrepublikerna hörs idag allt oftare kravet på att Ryssland måste börja självkritiskt granska sin historiska roll som kolonial imperiemakt. Utan upplösning av de kolonialistiska strukturerna och deras ideologiska överbyggnad har landet ingen framtid. Men Rysslands intellektuella, fångna i sitt eget offertänkande, har med få undantag ännu inte börjat den långa antikoloniala upptäcktsresan. Lena Jonson uttrycker, som alltid nyanserat, saken på detta sätt:

Vi kan inte sia om framtiden. Det enda vi kan säga är att de två ständiga problemkomplexen i rysk politik – dels den nationella frågan, dels frågan om demokratiska reformer kontra den auktoritära traditionen – ständigt ligger och lurar under ytan. Under framför allt 2010-talet började de båda frågorna att bubbla upp alltmer, vilket i början av 2020-talet ledde till en kraftig våg av repressioner från myndigheternas sida. Säkert är att när Putinregimen går mot sitt slut kommer båda problemkomplexen att göra sig gällande med full kraft igen. (s. 259)

Böckerna om Volga, såväl Hartleys historiska verk som Pollens reseberättelse i tid och rum och Lena Jonsons kritiska analys, höjer blicken från Rysslands akuta krissituation och riktar den både bakåt och framåt. De kommer alla att vara oundgängliga kunskapskällor för den som vill följa Rysslands fortsatta väg.

¹ Gusejnov, Gasan (u.d.) Gasan Gusejnov o slovach i vesjtjach. <https://www.rfi.fr/ru/>